

ЧОННУҢ КАДЫКШЫЛЫ ДЭЭШ

Тыва Республикасынын эмчи-күш-ажыл экспертизанын талам-биле кол эксперт Чолунуң Сокул камгалалы болаар. Бир өөс инвалит кижини аарым сунуу болза, ол инвалит бо-ла комиссияга кирген, пенсионни тунуу улгаттырып, бичеселди артка-дуржулгазын белдир эки-күш-ажыл эксперттерин тускай эртем-билитиг эмчилер шын тунууду ундуртуп турар апарган. Кызыл хоорайны районун аразыны комиссияга бола, бо Кызыл хоорайны, Кызыл, Биш-Хем, Каз-Хем, Талды, Чош-Хал, Улут-Хем районнара, аарып-аржаак кижилерге камгалалы бо чутуу эжи-керектел чорууп турар. Оон-биле чер-гелештер Монгу-Тайга, Току, Эраш, Тес-Хем районнарын аразын чонун график багытар тей районнар эмчилеринге ундуртуптур хурал-биле эк-сперттиза талам-биле чонун у-сундизе дуурамын чонун у-сундизе чонун ундуртуп турар. Барыш-Хемикте районнар аразыны комиссияга бола, Барыш-Хемикте, Бай-Тайгада, Чош-Хемикте, Сут-Халда, Эраш, Чаа-Халда аарып-аржаак улусу хуралы ар турар. Бистин республика-да чун комиссия график ба-гытар ажилдар чонун ундуртуп турар. Бо комиссияны кезигунирине Кы-дык камгалал министрство-зунун кол тускай эртем-биле ирбишкан, ай санында 3-4 катар комиссияны орга-низатп, бедик демеделе эр-тирп турганын демеделе эки боор. Бичалда-даа чуту-ла дээр профилатка чуту-лар барык килдинимиз тур-гав, Шах индиг байлаз кы-дык камгалалын ажилын эки-ажыл алырмын дуза кат-тай турган.

Бо инвалит ул-шынне өскерилгелер 1971 чылда шил-дектини эгелешти. Ол үдөн эгелешти тускай хостаттарга эмчилерип үш комиссия эжи-ге үдө келер багыт эвс ажилда турар. Бо талам-биле Тыва Республиканы ком-иссиязы дээр чергелит ком-иссия болубушкан, организас-методикт тей болгаш янзы-буру айтырларга харым-лаар. Оон ажил багыт эвс. Бистин республикада кара-к, онкология, туберкулез, угаа-чсетес аарыларга улустары бо комиссияга киргеней.

ул-шынне көргөш, I, II, III бөлүктүн инвалит деп тус-кай документтин тышын бээр чычык апарган. Бир өөс инвалит кижини аарым сунуу болза, ол инвалит бо-ла комиссияга кирген, пенсионни тунуу улгаттырып, бичеселди артка-дуржулгазын белдир эки-күш-ажыл эксперттерин тускай эртем-билитиг эмчилер шын тунууду ундуртуп турар апарган. Кызыл хоорайны районун аразыны комиссияга бола, бо Кызыл хоорайны, Кызыл, Биш-Хем, Каз-Хем, Талды, Чош-Хал, Улут-Хем районнара, аарып-аржаак кижилерге камгалалы бо чутуу эжи-керектел чорууп турар. Оон-биле чер-гелештер Монгу-Тайга, Току, Эраш, Тес-Хем районнарын аразын чонун график багытар тей районнар эмчилеринге ундуртуптур хурал-биле эк-сперттиза талам-биле чонун у-сундизе дуурамын чонун у-сундизе чонун ундуртуп турар. Барыш-Хемикте районнар аразыны комиссияга бола, Барыш-Хемикте, Бай-Тайгада, Чош-Хемикте, Сут-Халда, Эраш, Чаа-Халда аарып-аржаак улусу хуралы ар турар. Бистин республика-да чун комиссия график ба-гытар ажилдар чонун ундуртуп турар. Бо комиссияны кезигунирине Кы-дык камгалал министрство-зунун кол тускай эртем-биле ирбишкан, ай санында 3-4 катар комиссияны орга-низатп, бедик демеделе эр-тирп турганын демеделе эки боор. Бичалда-даа чуту-ла дээр профилатка чуту-лар барык килдинимиз тур-гав, Шах индиг байлаз кы-дык камгалалын ажилын эки-ажыл алырмын дуза кат-тай турган.

шуну инвалиттер, пенсионер-лер болуп турар. Оларнык ай санында ап турар акша-теге-рин эвеш. Хей тунуу акша-ны төлөп шылавазын билдин-ген.

Рынок шилдегеннин бо на-рын, берге үезинде аарып-ар-жакка таварышкан, инвалит апарган кижилерин амын-гал-чурталгазы чик эвс-даа болза, олар пенсионер ай-санында ап турар. Алар-га аймак бөгөн тускай талон-булгаар садып алыр анык та-арып турар. Инна про-дуктуулук өртөз чик. Ол үдөн боза-ла инвалиттер-нин, пенсионеринин ауга-лына садып салышкынны бистин Чазавынын ботанна-ры турар-дыр. Инвалиттер-ге «Зарогорен» машиналарын, мотоколяскаларын, велоскоп-каларын халаска берилеш. Ол эвеш олар өөрүп четтер-генин илереткенер, Оон-биле чергелешти чыл бурдуле 200-300 кижини Тыва Рес-публиканын курорттарына диниталарып турары өөрү-чүг.

Тыва Республиканы дээр эмчи-күш-ажыл экспертиза-нын комиссиязы республика-да килдинимиз чонун бишип килдирилген борбак багыттары-на эмчилерип турары келдүвүс. Оон халалары, шалазын ирип келер. Бир эвеш ол шалазын аар демеделит кижилер кылдылар болза, хемтереп олуп дүжүп болур. Халалары сала бажы-биле диниталар болза, оон малга шалазын аар демеделит дээр. Ол чуну хемтереп турары дээр. Бо багытта ажилда турар эмчилерин амын-гал-чурталгазын апарган дээр шыл болур. Шах индиг ирип берген багытны өскерил-генге дакка берге. Оон талам-биле ирп калганын кел-дүвүс.

Тыва Республиканы эмчи-күш-ажыл экспертиза комис-сиязы оон сонгаар аарып-аржаак кижилерге белгилеш-кенин ажилдар төлөдө, аялз Кызыл хоорай чыгыр-газы бо айтырмын халалар өскерип көргөш. Кыдык кам-галал министрстволары-биле сумелешкир, бо дундере ба-жы-биле дээр аарып ажилдарып турарында байлаз дорту-биле берге келген.

Чош аарынын кол-кол демеделерип багыт карак чакмы, оон улустур, дүмчүк суу келер, эвеш иши калар 4,1 градуус чер, карактын, кургулайынын, кыс мал бол-гаш, чаш мал туртутур ор-гананын чуга кыргызын кызыр, хан өткөтүр, бестерип кызыр, малдын өлүрү — 90-100 хуу, дурган тараар аарып бооп турар. Эвеш иши 38,5 градуустан эгелешти, 41,5 че-лдеп турар, мыйсы дестерип ба-ла халок шилдеп турар, чаш мал сөөлүнүнүн чуга халык сөөлүнүнүн чуга халык сөөкү, аммактары сөөкү (чойган) хелер кирер. Эвеш иши турар үдөс сугут, дош-тук челедесе халык, а ка-жан ол сарлык 3-4 коюктан эвс болза, аарып чогуурал, өскө аян килер, эвеш иши 41,5 градуустан 36-5 чедир куудал-байып эвс (нормалдан 2,3 градуус), эрги кажалар, өвөк, хан чарыктарынын санын, боскыкларынын тугаш, өлген болур чораш. Устунде чурталганын багытгы таварышкан суглар кылдынын, эвеш кырынга өлгүзүлгөн боол. Бугаар эвеш бугаарал төл өлгүзүлгөн болур. Төрүүр ишк ала салып, карактарын ага-лы, аммакта халык мыйсы-най улутулуп турган бозин болуп сегип, дриг артып каар болуу.

Вирус боду быжык туруш кар, каала 60 градуус өлүп каар, а хайындырынга че-дир каалар 100 градуус не-геттир болгой. Хуу караан-га ол 2-3 шак тиге бооп чо-руй өлүр, казыры 20 градуус сөөктө үш иделди болгаш өлүр. Каустикти солга, эфирге, дезинфекция кылдыр өскө-даа чууделер (эмгерге) база үлүр индиг-ла үлүг тур-гаш чок вирус бооп турар.

Кижинин, теуенин, тарба-ганын чума дарынын кол өскүдүкүзү — багытгы бо-луп турар, инчиган сарлыктын чумазында кижилер аарып каар эки болгаш ол-дур.

Сарлык чумадан өлүп турар дээрли үш эртем-шичмелер институттары дөө улаа то-даргалар. Оларын аразында Алнаага вирустун тодаргалар бүтү-делегер лабораториязы база кырып турар. Баштайгы таргалга чорудуп тугашымыс К.3770 деп вакцияны, оон чаа 3770 деп вакцияны (бир чыл 3770 деп вакцияны) Тывага челишкенин ажил-дары инвалиттерге чамгыч районнар девискээринде Мон-гу-Тайгада «Мөгөн-Бүрөн» совхозун дегем девискээ-ринге чамгыч халыклар таварып турар.

Монгу-Тайга районда «Малчыны» коллективте ажил-дары 1991-92 чылдарга 884 баш өлгөн сарлык дээр 98420 тонна эвеш чыгарып, 447000 рубльге көтөрүп, өскө-даа чорыгалаары 710100 рубль болуп, 5 миллион акша когаралына таварышкан бооп турар.

Бола малды чумазынын өскүдүкүзү вирус бооп турар. Оон бактериядан ылга-рып мүдү — анаа чыгыр-биле көр микрообъект-биле ол көзүлбөс, халок нарын тус-кай шур-биле шүүрүш, элек-троник микрообъект-биле кырып болур. Бо аарыны СССР тура иши чыкты институт шилдеп турган, ам Влади-мир обласка Полюк халык-биле талашымыс Тыва Респу-блика, биле кергэ чорган институт ол. Чумага үлүр хемчегелер ай-чорударыны бистин рес-публиканын Көдээ ажил-дары министрствозунун ветерина-рия килдинимиз, Кызылда төп ветеринария лаборатория-нын специалистеги, Полюк хоорайда эртем-шичмелер институтунун эртемденер биология эртемнин кандидаты А. А. Колмошнев, ветеринария эртемнин кандидаты С. В. Михолючук олар кириш-кенер. 1992 чылда шилте-лектиги будуртулгенин Де-лел-Хөл өшкү бригадалары соола, чамгыч-даа баш мал эвс. Көдээ ажил-дары министрствозунун ветеринария килдинимиз сарлык малга үлүг когарал чедирген чамгыч (чуманы) төлүкүзү чедир когуч үдөр дээр болза, мал-гагынын кижилеруу анаа эки сектижип киржип, малы эвеш салгы чораш болза эки. Оон башка чумазы эвеш тунусларга чедирип болуру-нин чактерин амындаларын көрүп тур бис.

Шыдар МОНГУШ, Тыва Республиканын Көдээ ажил-дары министрствозунун кол мал эмчизи.

ДАРГАН-ДАА, АҢЧЫ-ДАА...

Шериг албанындал халажып келген чом. Шынап-ла, туга мекен-даа, ажил эвеш оон эртем-биле чедирер турдуу.

Биче Шамбалыга күзүп си-ген кезин үш берген бис. Бир дүшөтө одага көрүнгөсө Чымылда аарган чедир келген олум.Черинген соон-да хөлөгөдө олуруккан үш кижиниң ужурааларын мага-дал, диллап ор бис.

— Кам, огулду, дуу азыл каан чактырын (боону) аж-келем дей-ди.

Дуу талада кадыр хавакт өргелер чик-чик кылдыр эвеш олуттулар мыйдык. Бичал-даа оларын хейун чүү дээр. Боону эвеш бердим.

Тергиледаа үлүг өргөс бер-ди. Вирезин ишеп ия-рей — дээр, чактыр боорун чамыны алдара соккан, шы-гай берди. Чык-ла аян, Чу-курт ордан өргө олда чедир-ди үшү. Оллар манаш-каш эвешкен. Ок борбак бу-жиге өдө берген болду. Бей-жиге алдан метр черге шынар алкынын магадал, ашагты улам сорук кирянык.

— Адыр — дээр боза-ла шыгай берди. Чык дээр соон-да боза бер өргө чүтүл бер-ди. Ок, боза борбак башта. Ашак оларны сойган, хил

калган өсүтү одага бажы-лар садып, Бистере бичилеп үлөш. Чагайын чүү дээр, — Танам кезини аянман-даа болза, үлөжип, чинр чо-роо, оолдарын — дээр, шайдай берди.

— Анял, динилеп көргөн силер бе, кытан-агай? Час-пас деп чүсөнери — деп, бир оол айтыр-ды.

— Анял, динилеп-даа чор-дум. Ону эилдесе кырып туруп бөгүге, чурумга таар-гышык. Өлөп алып, тайга-сынын кезини четтирп чор-дум. Эш-өөрү-биле казы эр-теп агарар тыны, хөөржик чо-руур боор чүдө. Динизер-даа солун — дээр, ашак уламчалар — Чуга кову-лек, ашак той мый берди. Ажыл үлүгүңа саа болду. Чечел! Ам барган ажилда-лар — дээр, барган эвеш-тыпты.

Бис шилче үнүшүвүс. Соң-дунде үлүг килдерден тө-лгичи шөвөр даган дээрин билген мен. Ол отук-бикке, боомонгу, оон-даа өскө хер-кеселдерин кылды чораш. Бир хун ол арам сугда ор, Менделешти.

— Турсакыл, белек-даа боор мыйнаа. Аза-чегер чагатпас сарыг салгыт кестиктен соп

берип көрүнерем — деп диле-ди. Ашак үдүмүрүш.

— Ону шынарлар боор мен, олдум. Улугдарга карак чедир-пей бөр талаар чүвөлөр. Эвеш каар мен — дей-ди.

— Эгер-даа ашактан чо-руур, Чымылда аарган, Боя-Далай Куулар калды-даа ий-нодан чыда карбас чордулар. Соолураа дарганын соп бер-ген аян сандеин. Казыны одага шөгүрткө, бизи бектир агабас. Демирин өлүгүт кап-деп кылдыр кадырмын билгир олдуур ийин.

Чоокта ашак аарган өөр-лерин чымыл келген. Боза-ла тоолуругу эртем-барган чү-вөлөр чыгааларып орбувус. Бо улаада Чымылда дарга-нын чок дээр чилас дээр ач-кы дээрлини билди. Бир эш-тин чыгыны:

— Шөгүл Чуде, Манайылды. Хем ашак, мен колдуунда-ла эш ашактын олаан казын, ашактын солөй өртөр ка-зынык чордук. Ийи кара-бинит, а дегми ашак чактыр боолуп чүвө. Сақтырмагы, 250 метр тиге жерде төштүп чорашым балды-биле ашактыр чонаш, ортузун каратып хө-лөп алдылар. Харезин Ка-лаарга, маргышкан хөрө. Ки-жик бугузу пий аткаш, шуну

барып көөр турар. Карабин-дик Демчик ашак эгелешти. Ийи ок карага дегбөөн, тө-стөтүч оон талашын көргөн. «Кулак тыртат боо-дур, шы-гаал алган бозагаже хөр-жөк» — деп Чымылда ашак улаагады. Ийги ашактын огу төжөкө безин дег-бөөн. Эвешер ашакты келген.

— Бо харе чегле белек час-пас ажурдуп боо. Эки көрүп турдулар — дээр, эки баштап ора дүшкөп, улай-улай ка-дырдылар. Ашактын ийи сүт төлөп каан карынын ба-рык ортузуну шуштуу дег-ген. «Мөөрөй мөөржи болду» дээр ашактын өөрүкүлүү дажок. Кулак тыртат боонуу халалды чейип эгилер.

Бо күрөт алдыга, белек салп турган калга, ишк ашакта боза кара бооларын-ды маргышты. Аны Чымы-лда ашак боз чок чораш. Чамгыс тоозык-биле мар-гышканнар. Бо улаада ашак халалды чейип эгилер. «Орта чор бө?» дээр боонуу ужулте осту суккан, үжүп чораш дөмдөгөнгө үг-дүш, чыс кылган, оору ба-рык-ла барыкта кээп дүш-көн. «Дээр-де боо-дур. Ка-лак чөптөстүн ол мыйнаа. Бо улаада мөөржини элсө-

теш» дээр, ооргазын үктен-ген, кыдык өргө бозыкан. Өөрү:

— Ооржак, хөөржик оржа-дылар! Бича олу даа, Да-лашкан оор ошор? — деп, сөөктүн кыймыган. Оору хая-да көрбөөн.

Бир катал кула болган чег-ге оон «өгүлү» апарганын көргөн мен. Назм-лары дег-үзү-даа, оон эвеш чораш-кын төргөсүн ховар-ла боор. Чымылда Ооржакты Чечен-Хам ирей:

— Солу-ла болгай, акым! Хунун-диним чылды турар халалды чейип эгилер. Бичи-дан тууп мралл берип көр — деп эрешкен.

— Хөржөк боор ол дүмжам. Аннык-деген боттары хөгө-лөш — деп дедирлеген. Хе-вирин бооларга, өскө улуг казылдан база кырышкен боор. Ак-Сал ирей:

— Ха-төрөл коум! Ооржак оран-тайдымынга ирлел чораш ирзини дайналар! «Тоорукту дөйгөл тайдым» деп ирзини дайнырдым. Чык-тыр чон шынар барган. Ол үнүп талашкан, өктүт, ма-галыны чон кайган.

Эрзенс ТЕЖИТ.

ҮЛҮГ-ХУУМУНУ КИРИП ЧОРДУМ

1938 чылдын июль 12. Кы-зылдан Совет Эвилдигини са-дык ачкын Мешаркин-биле Москвага чоруккан бис. Амы Сесарип суурну индиги баарымыска, ТАР-нык индиги лостуу намыны. ТК-нын Чингиз секретары Салдар Тока, Тыва Төл кооптун дар-газы Оон Уангур, СССР-нин элчин чериниң ажилдакчыларын, өскө-даа аарган бистин үдөр-дөр-биле чыгып келген турлар. Хамык эш-чегин белектей, ак пестер кырылда салгыла каан, барган ажил-херезерини өшкү бүдүрүп, орук-суур эки чо-раш келерде деп чыгып-тур-ган, дашкаларын көдүрүп тур-ганар.

Оон чоруткан, Саан дагла-рын ашак, орабай бергеледе ажилдарын туралаанга холду-ву. Оон эртемде Минусин-скиге чедэ бөзүнгөсө, совет-тыва саяж черинин дамчы-дылга баазынын директору Сидоренко баштан Тывага ажилдан турган Накшокин сулар биста утукан алган. Олар тыва улустун өскө-даа херезелдерин чурталлажып көр-гөш, оон өскө чуну немзеэ экил деп биста кончук дегенин турганар. Даргазында Аб-баска чедэ бөзүнгөсө, Тыва Төл кооптун инда садыг баа-

азынын директору Плотников утукан алган. Демир-орук ам 20 минута болгаш чорур деп дайлаткан соонда, ур-даа бол-байн чоруккан бис.

Оон 7 хонук чораш, Мос-квания Ярославль вокзалына чедэ бөзүнгөсө, Тыванын эл-чин черинин секретары Чам-зын, совет-моод-тыва садык черининин төлөзүлгөн болгаш СССР-нин Дамыкын садык яамызындал Мельник бистин утукан алган. Барыш, ажилы-нысты агуст айлан сонгаар чуталаажып, чыгып-дизвансти кады көрүп эгелеш бис.

Сентябрын 15 үезинде Тывага турган СССР-нин эл-чин Маслов менээ кезип тур-ганын деп телефонун турган-дынмын, СССР-нин Дамы-кын херезеринин улус ком-иссарындагы чедэ бөзүнгөсө, дораян-ла хулазы алган. Ол дарга менде Тыванын байла-дынын дугабында, кижилерин амындал-чурталгазын, мал-гаанын өөрү-өвүдөп турары, тарга, ситенин үнүш-дүкүдү, ону ам белеккен турарын дээр, хей-ле чүдүлдерин со-нуурган айтырды, мези-биле-үр-те боседалдым.

Байындакыч чоручт эй бөзүнгөсө, бир-түт мыйда чедир келген ийги дыйтангып алган,

чорутса кандыгыт дээрин ай-тырды. Орта чедирезерин. Октябрь эгелеште путёвка бе-шен деп дайнаткан. Оон мен путёвканы алгам. Крымга Чазак черинин санаториянын салдырдык дыйтангыш. 1938 чылдын ок-тябрь 29-та Москвага эвп кел-дим. Ол-ла чылдын октябрь 31-де Москвадан Тывага че-

Самолёттарын хонаулар чедир тыппай, өрү-худу ужуду ту-рувуга, шөлө айттыр, чага хей чон самолет кый-биле шуут-ла көжүп турар, кайтам-чык-ла чүе! Самолеттар хо-пуканда, оон ужудуларын чон улуг өөрүшү-биле утук алды. Алаа хей кижилер чы-гып улуг митинг-да болган. Бажыныкы келгеш, тоуму

уштуп кааш олуруп чорума, С. Тока дарга дорал келерде деп мыйна. Дораян-ла ТК-да чедэ бөзүнгөсө, С. Тока биле Байыр дарга илээ олур-лар. Ажил-херезеринин дуга-мын казым-даа илеткеп бердим. Оон мыйнара ужурашкан чуну көргөн деп айтырты сал-ган.

— Увангур дарган кичаал барган Дээр сен? — деп айтыр-дылар.

— Кичаал баар деп ол, эжилдаз тур-ла мыйнаа. Самолеттар утукан чегре чон чөбөзөн коор? — деп чутала-арып бергенде келген бис.

Ол кижин чок дидилер. Оон мен билеп кааш, арай элпек эвс чуталаалкан боор мен. Оон дарга арай чыктын кончук айларгы, мени чадыртып.

1939 чылдын апрель айда мени ажилымаан үндүрүп кааппан болгаш өскө ажил кылдырып каан. Оон соонда мени-даа кончук чүтүзе чыгп, караал турар-дыр деп болал.

Ол кижин чок дидилер. Оон мен билеп кааш, арай элпек эвс чуталаалкан боор мен. Оон дарга арай чыктын кончук айларгы, мени чадыртып.

1939 чылдын апрель айда мени ажилымаан үндүрүп кааппан болгаш өскө ажил кылдырып каан. Оон соонда мени-даа кончук чүтүзе чыгп, караал турар-дыр деп болал.

Мылда чуну кичаал олур-ганын ол айтырды. Базыр-Сат дарга Полтуборо хуралына кезге сен дээин чуталаалдым. Дарга мезге чыктын кончук көргөш, чадыртып. 1940 чылдын январьга мени Току-га көжүрүп кааппан. Ол үдө кончук-ла бергелеп турган бис.

Бир катал ТК-дан Базыр-Сат дарга кел дээ. Чедэ бөзү-ринге: — Увангур-биле силер ийи Барыны, Эраш, Тес ра-йоннарга үрүкүлү кады чорур улус-тур сизер. Инда ара-чонга чуну чуталаал, суртал-дал турар улус сизер. Япония-га улус чуну эгил тур-гач чик сизер? — деп айты-рарга, мен чуну-даа чагин,

чуну-даа кылгып чорбаан мен, мези ачкы-дылмыга индиг чүдүлдер эгелеш-даа чүвөлөр деп маргыш турган мен.

Оон Базыр-Сат — Поче-дельникте Полтуборо хуралы болуп, анаа чедир көр сөн — Увангур хуралы болуп хунде чед бергеш, анаа манай олар мен. Хурал чаксарлаан, олар мен. Хурал чаксарлаан, олар мен. Хурал чаксарлаан, олар мен. Хурал чаксарлаан, олар мен.

1946 чылда сөөкүлүрүп Кы-зылда кээп Респотребсоюз баштаар черини дарганынын оралакчыныга ажиллаан мен. 1950 чылда партия шкколанын доозуп турума, партия обко-мунун 2-ти секретары Дьяков деп кижин кел дээр. Чедэ бөзү-ринге: Ооржак Самбуу сээр кады терзан думян аяе? дээрде, кады терзанын эвеш үгбам кижинин огу чүвө дээрмеге, чүе ол кижини хөл-дерин, өөрдөп, дегтин турган сен? Сээр кады терзанын шы-гай болгаш аян — дей-ди.

1951 чылда Тыванын коопе-ративизминин сөөкүнүн болган. Ол хуралга мени Респотреб-союз баштаар черинин дарга-зынын билги оралакчыныга сончук каан. Ол ажилга тур-ган, Тыванын чоунуш амын-далын дээр эвеш эвеш ажил-дарын кылган мен.

Тыва Агат Республика үдө-зинде бээр кады ажилдаз чоонанам ак сеткилдиг кездер-ле чей турган. Оларга Нан-кыл Оон Куулар Самбуу, Увангур Ошар Шыдар Ошар, Александр Шыдар, Шы-дай Комбай, Михаил Мажов

Төөгүнүң арыннары

паан дээр боор. Ол чылдын ноябрь-декабрь айларда 5000 кара киштер, 120 мун дини кештерини фронтуге чоруткан бис. Оон соонда мени Каа-лар Хеминг кожоко даргазы кылдыр ажилдадып чоруткан.

1946 чылда сөөкүлүрүп Кы-зылда кээп Респотребсоюз баштаар черини дарганынын оралакчыныга ажиллаан мен. 1950 чылда партия шкколанын доозуп турума, партия обко-мунун 2-ти секретары Дьяков деп кижин кел дээр. Чедэ бөзү-ринге: Ооржак Самбуу сээр кады терзан думян аяе? дээрде, кады терзанын эвеш үгбам кижинин огу чүвө дээрмеге, чүе ол кижини хөл-дерин, өөрдөп, дегтин турган сен? Сээр кады терзанын шы-гай болгаш аян — дей-ди.

1951 чылда Тыванын коопе-ративизминин сөөкүнүн болган. Ол хуралга мени Респотреб-союз баштаар черинин дарга-зынын билги оралакчыныга сончук каан. Ол ажилга тур-ган, Тыванын чоунуш амын-далын дээр эвеш эвеш ажил-дарын кылган мен.

Тыва Агат Республика үдө-зинде бээр кады ажилдаз чоонанам ак сеткилдиг кездер-ле чей турган. Оларга Нан-кыл Оон Куулар Самбуу, Увангур Ошар Шыдар Ошар, Александр Шыдар, Шы-дай Комбай, Михаил Мажов

болгаш өскөлөр-даа хей ажил-ды кылдып, кооперациянын ажилын көжүдүргенин үлүг-хуузу кириштинга чораш-кан. Кооперация хей кады-лар белектей, оон ажилын удуруп турган Салчак Хор-тук-оол, Шавыра Карбай-оол, Майна Макарова, Ека-терина Бухтева, Александр Сат, Доок Сат болгаш Рабо-нарда, республикада садыг шугумулаа дээр эртемниң кадыр көүдөп турарына улуу-биле өөрүп чорур мен.

Ажилда келген үш иштин-де Тыва Төл кооптун, айы Респотребсоюз хей-ле дарга-лар даргалган. Оларын иш-тинде хей чылдарда улуг кучу-галып, ажилдан турган дарга-лар Андер Артамын, Юрий Катков олар хаваржар.

1960 чылдан тараа болгаш көдээ ажил-аргып продукцияны шынар хыналар инспекция эргелегине, 1970 чылда Өртөк талазы-биле ор-ганизастаан комитеттин дар-гагына ажиллаан мен. Ол черлерге кады ажилдаз чоонан өш-өөрлөргө чүе өөрүшү-күчү илдерер мен. Сөөкү үдө аарып-аржакка азып, кырып келгенде бистин ку-рунмаш улус дегинимен мени үнүш кирганага көртүрүп турганын алып четтирдим.

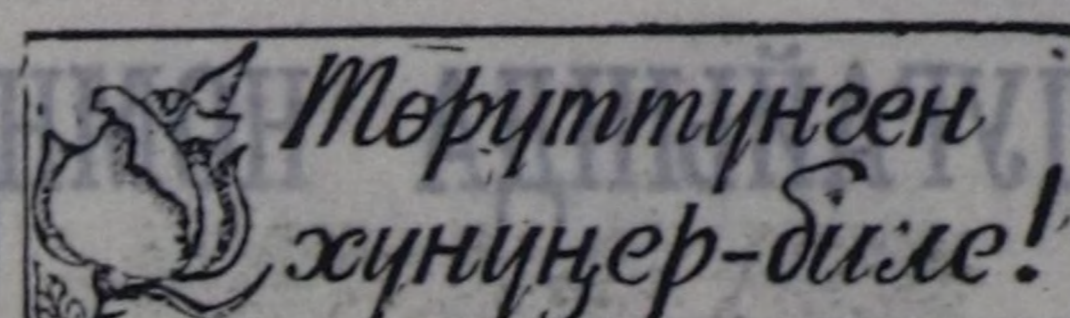
Иван ЛОПСАН Кооперациянын коопчу-персонер.

Журналисттик орук демделелдери

КЫДАТЧЕ ОРУККА

дар, согуш чок болза, база дораан кулуп каян турар. Чунга үзүндө дараалар дашка кадуру, чымыл сөстөрүн ургаалар, аялж-херекчи кызыл баа апаз дутуржу. Ол чунга сөс кырында эвес, а чегре кырында боттанга. Чунга чорук чапчыл апарачи...

КамАЗтарымс гурва бс-ген, контраст-кереэ сазыан, дугуржулга бижиткен ага болганчадан ийя хонгаш мунө эккелдер. КамАЗтарымс ол улус көрбөн болган со-нузурга. Киж дээрге дик-зирт чүе. Бир кино тырттыр-бо, дуушуну тырттырып алды. Пленкамын бисе бээрин дилэ-римге чоруур деп туруушта эк-ке берген. Ону бистин телесту-дияныс көргүзө бээр боор. Аалчылдар бажыныч кызыл арынныг, сымыгы хурен ка-рактарлык, томанын, бү-дүштүгү, улуг чугаажы эвес Иргит укулт Тока Маргажык деп тыва кижиге ужуражы бердим. (С. К. Токанын ал-дары-биле адаттыгын магет-чөк, авт.). Ол Кок-Дугай деп чөкө ажалдап, чурттал чо-руу, «Чигарсада сериктиг-дөү даштык чурттар-биле салды-саала, харылаа ту-лар компаниянын даргазы, ораалжымы Нончу деп кижя болду. Оон айна ол партия райкомунун суа, прокурату-ра, шагава таланы-биле калыс эргелекчи. Оон калайи На-зыла автобуска билет салар кондуктор. Улуг уруу Кунар институтке өөренип кире. Кыс уруулар Шугла, Ай-нон, оолдары Болат, Кыдат өөреничкелер. Төл Кыдат уругла 20-22 харлыг турган, а көзө черлерде уруглар 18 хар турган өгленип болур. Ол ышык 40 хар чөдө бергеш, ада-иезинин чөпшөрөли-биле арага ийип, таанып тыртты болур дээрин ол бисе та-йылдырды. Оон ийе Тыва районун дамчыгалгамын база умынат турар улс бол-ду. «Хемчик деп турар, ол...

Бистя хундулуг апаз авамыс, кырган-авамыс, угбамыс Дарыя Самдановна ТЕМБРЕК 76 харлап турар. База оон-биле кады урууну уруу Вика ДОСПАН 15 харлап турар. Оларнын төрүттүнген хуну-биле база Виканың хөгжүм шко-ласын чедийшкенин доосканы-биле холбаштыр азы байыр чедирбишаан, каң дег кадыкшылда, аас-кежикти, чедийчи-кинерин, ууун назы назыларын сөткүйлөштүгү хамызын дөүзөдө.

Бистя төрөсү кижизилди, өстүрүп каан буйныг авамыс, Ден-Терезин ортукмак шко-ласынын башкысы Алды-кыс Бичесина КОНГАР-ООЛ 60 хунерде 50 харлаан. Ажыл-гыр, хундулүчөд, эвелең-ээл-дек эвезиска каң дег кадык-шылда, ам-даа хөй чылдарда аас-кежикти, ажил-кингө чедийшкенин болурун кү-зөдө.

Чунга хунуңер-биле чөкө ажалдап, чурттал чо-руу, «Чигарсада сериктиг-дөү даштык чурттар-биле салды-саала, харылаа ту-лар компаниянын даргазы, ораалжымы Нончу деп кижя болду. Оон айна ол партия райкомунун суа, прокурату-ра, шагава таланы-биле калыс эргелекчи. Оон калайи На-зыла автобуска билет салар кондуктор. Улуг уруу Кунар институтке өөренип кире. Кыс уруулар Шугла, Ай-нон, оолдары Болат, Кыдат өөреничкелер. Төл Кыдат уругла 20-22 харлыг турган, а көзө черлерде уруглар 18 хар турган өгленип болур. Ол ышык 40 хар чөдө бергеш, ада-иезинин чөпшөрөли-биле арага ийип, таанып тыртты болур дээрин ол бисе та-йылдырды. Оон ийе Тыва районун дамчыгалгамын база умынат турар улс бол-ду. «Хемчик деп турар, ол...

Уруу Светлана, күдээни Виктор, урууну уруглары Байлак, Вика, дунмазы Дырбак, күдээни Юрий Коюзе-гештер болган өске-ла төрсөдери.

ЧАРЛАЛАР БЮРОЗУ

Чөн-Хемчик районун Чыргак ортукмак школасынын 55 чылдыга турсаактаан ачы-дуза марафону 1993 чылдың май 22-де болур. Школасынын доозукчулары болган апаз ажал-да чоразан хамааттылары марафону чаап турар. Ачы-дуза марафону Кызыл-Мажалыктын № 2 шко-ласына бо чылдыг май 28-те эрттер. Эгелээр-эргетиниң 10 шак. Ол школамы доосканын, апаз ажалдап чоразан-нарын марафону келеринге чаап турар. Эргин башкым, доозукчум, чылдар эртин, Эрте-сугрул, ажил-аш-да шуудай берди. Эге базым чуртталгаге орук иези, Эленчип чөдөп келген эргин иаш школарны менн көзөгөн, Эргин башкым сөткүйндөр буйныг мээ сөткүйндөр. Частын чапаш айы — майда Чаптайгылармын силерлерин Чапай тур мен, моорлап! Школа коллектив.

Хундүткел-биле уругаары Урана, Ляна, Саяна, күдээ-лери Артем, Дима, уругларын уругаары Алаш, Орлан, Аялга.

ЧОННУҢ КИЧЭЭНГЕЙНГЕ

Тур эвези-шыгжымырга хост-тук акиа-хөргөйлери, хуусалыг эвези-шыгжымы-га тур хостук акиа-хөргөйлери салырын Тываның Ажалга багызы саналап турар. Салымшыктын аджык хөмчөдө 100 муң рубль. Чондан салымшыкларын да-разында хуусаларда күдээ алдыр: 3 ай хуусада чылдың 100 хуузу; 6 ай хуусада чылдың 110 хуузу; 1 чыл хуусада чылдың 120 хуузу болур. Юриктиң эргелерин эвези-шыгжымын агар сапарын керээ негелделерин баугаар ажалдар. Хамааттар болган юриктиң эргелер улам тодарык таймлары Ажалга багызы чөк-чөдө салбарлардан ап болур.

СПОРТЧУ ЭГЕЛЭЭШКИННЕР

Чөк-Хемчикте спорт ажылы соулду чылдарда элээң хөг-жүдөлүгү болуп бар чылдар дөс бодалар мен. Мында спорт ажалдакчылары тыва хурешке эвези каш маргылааларын эргелекчи. 1990 чылдан эвези тыва хурешке догандар салып хурешчир арганы ажыктаан бис. Оон апазда мөгелерин хурешчирин ден-дөс барымдаалап маргыла-лааларын эрттирген. Хостук хурешке тулган чөм-шөпчү илердин (апаз дениз барымдаалайып ойнаар), хосту-чу мөгелерин аразына хосту-чү хуреш болгаш тыва хурешке, Чаданаала бичи уру-ларын спорт школасынын маргылаалары каш уаза бол-гулаан.

МЕРГЕЖИЛДИГЛЕР СЛЕДУ

Каз-Хем районун өөрдилге кылдып башкылашкын ажил-нын шайырын бейдир дөс-төү тыныггар ажалдарын чоруду-турар. Оон бир көсүк кижя: районун башкыларынын ор-тууша «Маадырлык иштиң шылтаргайлары» деп сөстү эрттирген болур. Ол «1993 чылдын тергин багызы» деп азы районун II школа-сында 67 башкы чыгып кел-ген. Слетка солун өөрдилге-кижизилдигел ажалдар кыл-дылар. Эрткен чылым миң-дөү слетка тускай белектерин башкылар арга-дуржулгазын барылаалыг турган болза, бо чылым Каз-Хеминин 9 шко-ласынын мергежилде анык-зында, хоонуу-да 16 башкымы кижялдер эрттирген. Олар башкы өөрүнү мурунуга арга-дуржулгазын көргүскен. Эрткен чылым миңдөү кижизил-дер колдууда төрөгү кырыл-дар ажил чугаа байлалдыг болган. Бо слетка башкылар кол нуруузуна көргүзүп ма-териялардыг, тускай белек-терди кижизилдери эрттирген олзагай болур турар. Оон калында бо кижизилдери баш-кыларын тергинерин иле-редип, тускай шааналарын районун өөрдилге кылдып (эргелекчи В. А. Сатаев) белек-төөн.

СОДЕЯСТВЕН-М» ФИРМАНЫ МАГАЗИННИНДЕ:

6,45x13; 6,15x13 хөмчөлдүгү автомашина ду-гуялары, 6 ст-55 аккумуляторлар, өң чок болгаш өнүгү телевизорлар, будуп каан ДСП плиталар; даараны болгаш хөп чуур машиналар, оон иш-тинде чартык автомат машиналар, электротин-дер, феннер, керекторкага тонерлер; столдар, чырыктылар, яны-буру батарекалар, сайгылааннар, хөвнстер, ажил-агыга ажилдар; хаптар, чунар саваннар, папиростар, сигареталар; комплект шай савалары, яны-буру идик-хөп аймак, оон иштинде даштыкыдан идик-хөп, ой-нарактар, карандаштар, фломастерлер; оон компьютерлери, шактар, шампунынар, лосоннар, хөп чуур порошоктар; шайлар, оон иштинде лимоннуг болгаш кат-чи-минтиг, дүрген эстир кофе, какао, газтаан суксунар; шоколадтар, печенье, «Кукурузу» деп вафли, конфеталар, желатин, дус, соустар, майонез, ыт-кадындан сироп, сгущенка, сүт, балык консер-валары, тушенка, резинка-саат кирген, садып тууар. ВАЗ-2106 (1981 чылдың) автомашинаны садып турар. Садылгашкын кижилерге «Вся Тува» деп теле-фондар дөптеринин халаска бээр. Фирманын магазинеринин адреси: Ачы-дуза бажыны, 2-ги каътта, Парлаалга бажыны, чер-калды, 3-35-24 телефонче долап болур. Парлаалга бажынында № 1 магазин дыштанар хун чок ажалдаар.

САКТЫЫШКЫН

(Ачама турсаактаан) Тоолун ыдып, аалдар санай чалаатканда, Тос, он хонду улус-чон оон салдыкпайн баар, Алдан чылдар эгезинде чурттал чоразан, Аалдар-аттыг тоолуну сактып келем. Хүдөр-биле шуткуп каан дег хурен арын, Хунуң чылды хереди дег хунуңзурт. Сыгыг болган калчанымаар бекик хавак, Сыгырткан дег хоогун үнү амынкансым. Караан шимгеш, маспактанандыр олурукчан, Бүктүр болу хөлчөк оожум чайганымышаан, Бир-ле тускай дагганга дег аялгага Каш-даа хонду ууун тоолун ыдып орап. Чогуу черде чү дег кижя, кымын чуруу. Чүңү кылгаш эркен өйле алааржааным? Ажыа-иштик маалары-шамычы, Аалдар-аттыг өртемдес бе, чогаалды бе? Чөкөк шыпкан хөвс шыкшак аянырмын, Чыгыр ногаан Аялгыты, Өвүр кожуун, Турул көстүр мөңгү шыпкан Монгун-Тайга — Тоолунуң, чурттал беккен черлери бо. Эртем-билдиг, үжүк-бөккөн чок-даа болза, Эгээртинмес эргинези — тоолдарым. Тыва чуртун, тыва соуну тоолга йөрөөр. Тывызык-даа, тывыгыр-даа ирей чеггаан. Алдан чылдар эгезинде чурттал чоразан Ачама ам номчукуга тамыштырайын: Чөкөн сөстөр, тывызыктар, тоолдар эвези Чаныч-Хөвүнү тыва чоңу танып каан бо! Мария ООРЖА!

Совет Эвилелинин Маадыры, Хайыракан чурттуг капитан Кечил-оолдун шанналы дээш элээди оолдар аразына хостук хуреш маргылаазы май 22-23 хуннеринде Хайыракан суурга болур.

Ол маргылаанын соонда республиканын эн шырык 64 наачынарын хуреш болгаш улуг улустун база аныктарнын чадаг чарыгы 12 шакта эртер. Совхозуев адын адаан, Совет чурттуг маадыры Кечил-оолдун шанналынга Кээринери чаладывс. Оргкомитет. Уран чүдөрүлери республика школасынын 15 чылдыга турсаактаан коперт 1993 чылдың май 21-де хундукурун 12 шакта Улуучу культура төвүгө (Политиктиг чырымшыкын бажымы турган) болур. Учидишини бүгү доозукчуларын, апаз ажалдап чоразан-нарын болгаш ада-илерин чаап турар. (АКШ, 16 хар четпезинер кир-бес) 9,00, 11,00, 13,00, 15,00, 17,00, 19,00, Вилеозал «Нин-занын баталонун» 9,40, 11,40, 13,40, 15,40, 17,40 шактарда. «ОТЧУГАШ»: № 7 кино-чымын 9,00, 12,30, «Эр кижиниң ажалы» 10,20, 14,50, 16,00, 18,10 шактарда. «КАА-ХЕМ»: «Ангылааш-кымын дыштаналга» 13,00, 15,00, 17,00, 19,00 шактарда.

ХАМААТЫЛАРЫН КИЧЭЭНГЕЙНГЕ

1993 чылдың май 11-ден 20-ге чедир үзө болуун эт-көргөжин болгаш амы-тын камгаладып алган кижя страхование черлеринин кү-сел-биле «Тувинская правда», азы «Шин» содууну (болуун шылпай алганы-биле) чагыт-тырып ап болур. 1993 чылдың ийги чартыныг учкутур солун чагыл-газынын хуусаазы улазас доос-тур. Ынчанга страхование черлеринге камгаладышкын кылдыларын база солунарынын кай-бирезин халаска Чагыттырыл алмын-че далажынар, эргим хамаз-тылар! «АСКО-Тыва» страхование компаниязынын адреси: Кы-зыл хоорай, Кочетов куудучу-зу, бажыны № 35, амыдырал хандырылга бажыны, 2-ги кадым. Телефонлары 3-67-24, 3-67-31.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистин хассыг хөйер огу-вус Алаш Андрейевич Ооржак апрель 22-де аймыл-халаска тааварышкан, чаш назындап чарыган. Биске өскөл тепес ачы-дузаан көргүскөн РФ-тин Пенсия фондузунун Тыва салбырын ажалдакчыларыга база ол ышкы бистин огу-вусту сөөлү оруунче үлөш-көн чү-өрүвүске, дөргүл-төрөл чоңуураак четтиргени-висти солун дамчыштыр иле-реттир. Ала-пези.

Кызыл хоорай. Красноармейская, 100. Индекс 667000

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редактор), М. М. Саав (харысалагы секретары), Э. М. Зай К. К. Саи (кол редакторун оралакчымы), Н. С. Эрген. РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОНАРЫ: Кий редактор — 3-43-34; келген кижилер хурээд алыр чер — 3-44-49; кий редакторун оралакчымы — 3-33-91, 3-34-17; харысалагы секретары — 3-34-92; оралакчымы — 3-45-93.

КИНО

МАП 18-ТЕ «НАБРАЛ»: «Соңгу ада» (АКШ, 16 хар четпезинер кир-бес) 9,00, 11,00, 13,00, 15,00, 17,00, 19,00, Вилеозал «Нин-занын баталонун» 9,40, 11,40, 13,40, 15,40, 17,40 шактарда. «ОТЧУГАШ»: № 7 кино-

АГАР САНЫ: «Тыва собан»: № 303505.

Солва Россия Федерациязын Парлаалга болгаш мезер-лед министрствочун ачынаа парлаганын, мезелерин тосту чорун камгалаар талазы-биле Тывага кайгараа чө-ринге бүртүктеттин. Бүртүктетиниң дугайы — Т-00007. Солуна парлагтыла материалдарын авторларынын болгаларыне редакциянын туруж-бүдө дүгүшөйи барып болур. Аймганын фаялылар, сапары болган өске-лаа дынамылары дөш авторлар боттары харысалагалы.